

Для посилання:

Стіліану І. Х. Культура мовлення старшокласників як лінгвістичне поняття в методологічному апараті підручника [Текст] / І. Х. Стіліану // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / [ред. кол., головн. ред. В. М. Мадзігон; наук. ред. О. М. Топузов]. – К. : Пед. думка, 2011. – Вип. 11. – 800 с. – С. 367–372.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ ЯК ЛІНГВІСТИЧНЕ ПОНЯТТЯ В МЕТОДОЛОГІЧНОМУ АПАРАТІ ПІДРУЧНИКА

І. Х. Стіліану

Постановка проблеми. Національна доктрина розвитку освіти, Закон про мови, Конституція України, концепції мовної та літературної освіти ініціюють розвиток мовної особистості, яка володіє словом – усним і писемним, уміє вільно, комунікативно виправдано користуватися мовними засобами відповідно до комунікативної ситуації. У зв'язку з цим набуває актуальності питання формування культури мовлення учнів загальноосвітніх закладів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У лінгвістичній літературі проблемі формування культури мовлення присвячено значну кількість досліджень. Аспектуалізація формування культури мовлення в процесі навчання перебувала в полі посиленої уваги мовознавців, лінгводидактів, психолінгвістів (Б. Ананьєв, Н. Бабич, І. Білодід, О. Біляєв, Л. Виготський, В. Виноградов, П. Гальперін, В. Головін, Д. Ельконін, С. Єрмоленко, М. Жинкін, М. Жовтобрюх, М. Івченко, А. Коваль, Г. Костюк, Л. Мацько, В. Мельничайко, О. Леонтєв, О. Семенов, С. Рубінштейн, В. Русанівський, Л. Паламар, М. Пентилюк, С. Шевчук).

Наукові розвідки дають змогу здійснити ефективне впровадження в методологічний апарат підручника поняття «культура мовлення».

Мета статті – розкрити поняття «культура мовлення старшокласників» в методологічному апараті підручника.

Основна частина. Одним з визначальних чинників культури мовлення особистості є мова. Мова і мовлення перебувають у діалектичному взаємозв'язку. У сучасній лінгвістиці мова розуміється як система знаків із закодованими в ній результатами пізнання людиною дійсності, а мовлення – як реалізація мови коду, що тільки через неї перетворюється в акт комунікації, як конкретне говоріння в звуковій чи графічній формах [14, 255–256].

У дослідженнях Н. Бабич слушно зазначає, що мовлення забезпечується багатьма чинниками, які слід враховувати при формуванні комунікативних умінь і навичок [2, 13–14]. Відповідно, мові, меті мовлення і мовленнєвій ситуації слід надавати першочергового значення в процесі удосконалення мовленнєвої культури старшокласників. Мовлення насамперед забезпечується мовою. Уже сама наявність звукової мови передбачає реалізацію її змісту в акті мовлення. Не менш важливим є рівень володіння мовою. Залежно від того, наскільки оптимально мовець володіє мовою, один і той самий зміст він виражає більш або менш вдало, правильно, варіативно тощо.

Функціонально-стилістична мета мовлення передбачає добір оптимальних мовних засобів відповідно до потреб висловлювання. Соціально-психологічні умови спілкування визначають толерантне ставлення мовця до співбесідника, зумовлене віком, соціальним становищем, вимогами норм ввічливості тощо. Афективний стан одного зі співрозмовників зумовлює вибір варіанта висловлювання відповідно до експресивного навантаження дібраного мовного засобу у конкретній ситуації мовлення.

До екстралінгвістичних чинників віднесено мовленнєву ситуацію, яка зумовлює не тільки зміст, обсяг, синтаксичну організацію, але й форму мовлення, зокрема його темп, висоту тону, паузи тощо. Мовленнєва ситуація є органічним компонентом спілкування, у багатьох випадках вона виступає і як засіб комунікації. У навчальному процесі ефективним є

використання навчально-мовленнєвих ситуацій, які, на відміну від реальних, задалегідь проектується вчителем.

Суспільне значення культури мовлення полягає в тому, що використання сформованої мовної системи на певному етапі розвитку є обов'язковим для кожного члена суспільства. Фактичне і рівноцінне функціонування мови в усіх сферах діяльності людини особливо важливим є для суспільства з багатомовним оточенням. Суспільні функції мови реалізуються у мовленні. Розуміння тісного зв'язку мови й мовлення в українській лінгвістиці дає змогу паралельно вживати два термінологічних словосполучення – «культура мови» і «культура мовлення». М. Пилинський вважає, що таке протиставлення «не завжди є принципово необхідним для досліджень у галузі мови (мовлення) [13, 65]».

Важливими аргументами для цього висновку вчений висуває положення статті В. Виноградова, який зауважує, що в побутовому вжитку терміни «культура мови» і «культура мовлення» виступають абсолютними синонімами, але в наукових працях не можуть вважатися точно і чітко диференційованими [6, 3].

Багато провідних фахівців з питань культури мови оперують терміном «культура мови», розглядаючи культуру мови як «науку про якість користування мовою [5; 10; 15, 5]».

Поступово в психолого-педагогічній літературі термін «культура мовлення» набуває все більшого поширення (лінгвісти: Н. Бабич, М. Жовтобрюх, Т. Панько; методисти: О. Біляєв, М. Вашуленко, В. Мельничайко, М. Пентилюк).

Мовна освіта старшокласників має на меті сформувати в них здатність користуватися мовою у навчальній і повсякденній діяльності, тож у подальшому викладі послуговуватимемося терміном «культура мовлення» і розглядатимемо цю культуру як засіб мовної підготовки старшокласників.

Лінгвістичне поняття «культура мовлення» витлумачується вченими по-різному. Б. Головін розглядає культуру мовлення як сукупність і систему комунікативних якостей мовлення і як учення про ці якості [8, 7]. М. Ільш уважає, що культура мовлення – це, по-перше, володіння літературними нормами на всіх мовних рівнях, в усній і писемній формах мовлення, уміння користуватися мовностилістичними засобами і прийомами з урахуванням умов і цілей комунікації; по-друге – упорядкована сукупність нормативних мовленнєвих засобів, вироблених практикою людського спілкування, які оптимально виражають зміст мовлення і задовольняють умови й мету спілкування; по-третє – самостійна лінгвістична дисципліна [10, 5–6].

Підсумовуємо, що культура мовлення має теоретичний і практичний аспект; причому практичний аспект «не може бути вичерпаним ніколи, оскільки виявляє себе щоразу для кожного мовця неповторно, не може передбачити всі можливі ситуації функціонування індивідуального мовлення [2, 8]».

Спираючись на викладені твердження, культуру мовлення старшокласників визначаємо як володіння унормованим літературним мовленням в усній і писемній формах на всіх мовних рівнях, здатність використовувати мовні засоби, оптимальні для конкретної ситуації мовлення. Як зазначає Н. Бабич, сама мова не може бути правильною чи неправильною, багатою чи одноманітною, логічною чи нелогічною, точною чи неточною, асонансом чи дисонансом у якомусь стильовому вияві – ту чи іншу з названих ознак може мати мовлення [2, 14]. Саме тому слід говорити про підвищення рівня культури мовлення старшокласників: «Висока культура розмовного і писемного мовлення, добрі знання і чуття рідної мови, уміння користуватися її виражальними засобами, її стилістичною багатоманітністю – найкраща опора, найбільш надійна підмога і рекомендація для кожної людини в її суспільному житті і творчій діяльності [2, 14]».

Центральним поняттям культури мовлення є мовна норма. Дотримання чи порушення мовних норм слугує найважливішим критерієм оцінки висловлювань.

Дослідженню поняття «мовна норма» присвячено праці багатьох російських і українських мовознавців: О. Ахманової, Ю. Бельчикова, В. Веселитського, Б. Головіна, К.

Горбачевича, М. Ільша, В. Іцковича, В. Костомарова, С. Ожегова, Л. Скворцова, М. Жовтобрюха, М. Пилинського, В. Русанівського, О. Синявського та ін.

У Словнику С.Ожегова норма витлумачується як «сукупність найбільш придатних <...> для обслуговування суспільства засобів мови, яка складається як результат добору мовних елементів (лексичних, вимовних, морфологічних, синтаксичних) з числа тих, що співіснують у мові, виникають як нові або беруться з пасивного запасу минулого [11, 219–220]». Подібної позиції дотримуються й українські мовознавці. Так, у «Словнику лінгвістичних термінів» Д. Ганича та І. Олійника читаємо, що мовні норми – це «закріплені в практиці зразкового використання мовні варіанти (у галузі вимови, слововживання, граматичних та інших мовних засобів), які найкраще і найповніше з числа співіснуючих виконують свою суспільну роль [7, 156]».

Отже, мовна норма – це сукупність прийнятих у мовленнєвій практиці народу правил добору і вживання мовних одиниць, тобто формулювання «сукупності правил, що забезпечує регулярне відтворення у мовленні зразкового варіанта мови [1, 198]».

Сформовані норми мови охоплюють усі рівні мовної системи і тому називаються структурно-мовними. Б. Головін пропонує розрізняти такі типи норм: вимови, наголошування, словотворення, морфологічні, синтаксичні, лексичні й стилістичні [8, 48–49]. Норми літературної мови диференціюються, на його думку, за ступенем «міцності» в різних рівнях мови і варіюються залежно від умов спілкування. Жорсткість правил панує у вимові, наголошуванні, морфології, орфографії і пунктуації. У лексиці помітніше, ніж у граматиці, схрещуються суворі приписи норми й рекомендації доцільності.

Учена Н. Бабич зазначає, що головними ознаками норми є відповідність системі мови, стабільність, обов'язковість. Засвоєння норм, які не порушують систему певної мови, утруднюється наразі вживанням двох і більше мов у практиці спілкування: небезпеку появи інтерферентних явищ, «суржику» повинні враховувати всі, хто причетний до вироблення навичок літературно-нормативного мовлення. Літературна норма – це певна штучність (на відміну від норм розмовно-просторічних, діалектних, що відзначаються невимушеністю входження в мовну свідомість людини), яка хоч і постає як результат систематизації певного явища, засвідчуваного всіма системами національної мови, проте стосовно деяких з цих систем є суперечливою. Саме тому «засвоєння норм літературної мови буде полегшуватися за умови поступового розмивання, нівеляції територіальних чи й соціальних діалектів внаслідок поширення літературного мовлення, насамперед усної його норми [2, 68]».

М. Пентилюк стверджує, що мовною нормою виступає будь-яке мовне явище – звук, сполучення звуків, морфема, значення слова чи фразеологізму, форма слова, словосполучення і речення, – що сприймається як зразок. На основі цього вона виокремлює такі норми української літературної мови: орфоепічні, лексичні, граматичні, стилістичні, орфографічні та пунктуаційні [12, 15–16].

З огляду на мету мовної освіти, з усіх перелічених типів норм визначальними є ті, що стосуються насамперед усного мовлення: орфоепічні, лексичні, граматичні, стилістичні, засвоєння яких є необхідною умовою підвищення мовленнєвої культури старшокласників.

Найголовнішою вимогою до будь-якого висловлювання є його правильність, відповідність використаних мовцем засобів нормам літературної мови. Належне дотримання мовних норм визначає якості мовлення. Мовний аспект спілкування супроводжується вимогами до комунікативних якостей мовлення.

Значний внесок у розробку теоретичних питань щодо якостей мовлення зробили українські лінгвісти, літературознавці, методисти (Н. Бабич, О. Біляєв, Л. Булаховський, Д. Ганич, М. Жовтобрюх, Л. Мацько, І. Олійник, М. Пентилюк, М. Сулима, М. Рильський) й російські вчені (В. Виноградов, Б. Головін, О. Леонтьєв, В. Костомаров, С. Ожегов, Л. Скворцов).

Учений Л. Булаховський до критеріїв досконалості мови відносить гнучкість фрази, ясність, точність, багатство, естетичність. Гнучкість мови, на думку вченого, залежить від багатства культивованих нею жанрів, від індивідуалізації застосовуваних нею стилів, від

можливостей вибору мовних знаків і зразків тексту. Секрет ясності викладу «криється в засобах організації думки – чіткості та послідовності планування опрацьованого матеріалу, в певності, з якою подаються ті або інші факти та ідеї, в чутті того, що вже належить свідомості слухача або читача як відоме з попереднього досвіду й тому не потребує нового зосередження на ньому уваги, в умінні висувати головне і планувати у відповідних ступенях залежності матеріал другорядний, додатковий тощо [4, 403]».

Ученими виокремлюються такі комунікативні якості мовлення: О. Біляєв – правильність, точність, виразність, багатство, змістовність [3]; Л. Булаховський – правильність, точність, багатство, естетичність, ясність [4]; М. Жовтобрюх – правильність, точність, логічність, чистота [9]; М. Пентилюк – змістовність, правильність, чистота, точність, логічність і послідовність, різноманітність, доцільність, виразність і образність [12].

Аналіз наведених класифікацій якостей мовлення дає змогу виокремити ядро: правильність, точність і чистота. На основі наведених характеристик важко провести чітку межу між такими якостями, як правильність і чистота, образність і естетичність, змістовність і повнота, логічність і послідовність, багатство і різноманітність.

Вартими особливої уваги є якості мовлення з погляду наукового стилю. Комунікативні якості наукового мовлення визначають об'єктивність, логічну послідовність, повноту інформації, ясність викладу й точність опису, доцільність, переконливість, лаконічність, стислість і чіткість, нормативність мовлення. Ураховуючи важливість суб'єктивної позиції мовця в комунікативному процесі, вважаємо за необхідне ознайомити старшокласників з переліком позитивних якостей мовлення, розробити рекомендації для вчителів щодо забезпечення старшокласників цими якостями в процесі навчання.

Центральними поняттями, на основі яких пропонується будувати систему роботи над формуванням культури мовлення старшокласників засобом підручника, є культура мовлення, норми літературної мови, комунікативні якості мовлення.

Висновок. Удосконалення культури мовлення старшокласників є невід'ємною частиною формування якостей мовлення, застосовуваних у подальшій навчальній і професійній діяльності, органічною потребою національного виховання учнів загальноосвітньої школи та суспільства в цілому. Необхідною умовою високої мовленнєвої культури старшокласників засобом підручника є дотримання норм, що стосуються насамперед усного мовлення: орфоепічних, лексичних, граматичних і стилістичних, а найважливішими якостями їхнього мовлення є правильність, змістовність, доречність, послідовність, точність.

Література

1. Актуальные проблемы культуры речи [Текст] ; [под ред. В. Г. Костомарова и Л. И. Скворцова. – М. : Наука, 1970. – 406 с.
2. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення [Текст] / Надія Денисівна Бабич. – Л. : Світ, 1990. – 380 с.
3. Біляєв О. М. Культура мовлення вчителя-словесника [Текст] / О. М. Біляєв // Дивослово. – 1995. – № 1. – С. 37–44.
4. Булаховський Л. А. Вибрані праці в п'яти томах [Текст] / Л. А. Булаховський. – К. : Наук. думка, 1975. – Т. 1 : Загальне мовознавство. – 496 с.
5. Васильева А. Н. Основы культуры речи [Текст] / А. Н. Васильева. – М. : Рус. язык, 1990. – 395 с.
6. Виноградов В. В. Проблемы культуры речи и некоторые задачи русского языкознания [Текст] / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1964. – № 3. – С. 3–9.
7. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів [Текст] / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вищ. шк., 1985. – 360 с.
8. Головин Б. Н. Основы культуры речи [Текст] / Б. Н. Головин. – М. : Высш. шк., 1980. – 336 с.

9. Жовтобрюх М. А. Про один теоретичний аспект культури української мови [Текст] / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1967. – № 3. – С. 55–64.
10. Ильяш М. И. Основы культуры речи [Текст] / М. И. Ильяш. – Киев-Одесса : Высш. шк., 1984. – 187 с.
11. Основы культуры речи : хрестоматия [Текст] ; [сост. Л. И. Скворцов]. – М. : Высш. шк., 1984. – 312 с.
12. Пентилюк М. І. Культура мови і стилістика [Текст] / М. І. Пентилюк. – К. : Вежа, 1994. – 240 с.
13. Пилинский М. М. Мовна норма і стиль [Текст] / М. М. Пилинский. – К. : Наук. думка, 1976. – 288 с.
14. Русский язык : Энциклопедия. – М. : Сов. энцикл., 1979. – 432 с.
15. Струганець Л. В. Культура української мови і мовна особистість учителя : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 [Текст] / Л. В. Струганець; НАН. – К., 1996. – 22 с.

У статті порушується питання впровадження поняття «культура мовлення старшокласників» в методологічний апарат підручника. Проаналізовано основні підходи до розуміння понять мова і мовлення. Розкрито змістові характеристики якостей мовлення, які перебувають у тісному взаємозв'язку з мовними нормами.

Ключові слова: мовна освіта, культура мовлення, старшокласники.

В статье раскрывается вопрос внедрения понятия «культура речи старшекласников» в методологический аппарат учебника. Проанализированы основные подходы к пониманию понятий язык и речь. Раскрыты содержательные характеристики качеств речи, которые взаимосвязаны с языковыми нормами.

Ключевые слова: языковое образование, культура речи, старшекласники.

The article reveals the issue of introducing the concept of «high school of speech» in the methodological apparatus of the textbook. Analyzed the main approaches to understanding the concepts of language and speech. Revealed substantial features of voice quality, which are interconnected with language standards.

Keywords: language education, of speech, high school students.